

Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületibbâlık (648-784/1250-1382)*

Mehmet Fatih Yalçın

Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ana bilim dalı Araştırma Görevlisi
mfyalcin@sakarya.edu.tr

Öz

Ortaçağ'ın önemli devletlerinden biri olan Memlûkler (648-923/1250-1517), siyasi ve askerî alanlarda gösterdiği önemli başarıları ilmi alanda da gösterebilmişlerdir. Memlûkler dönemindeki yoğun imar faaliyetleri ilmin gelişimine önemli katkı yapmıştır. Bu dönemde Mısır ve Şam, önde gelen kültür merkezleri hâline gelmiştir. Bu merkezlerin her birinde çok sayıda âlim temayüz etmeyi başarmıştır. Memlûkler döneminde aklı ilimlerdeki genel durağanlığa rağmen tıp alanında önemli gelişimler yaşanmıştır. Bu çalışmada, tabipler tarafından üstlenilen reîsületibbâlık müessesesi ile ilgilenmektedir. Çalışmada öncelikle reîsületibbâ kavramının mahiyeti üzerinde durulacaktır. Daha sonra Memlûkler'den önce reîsületibbâlık müessesesinin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili genel bir değerlendirmeye yer verilecektir. Ardından Bahrî Memlûkler döneminde reîsületibbâlık müessesesinin ortaya çıkışı ve reîsületibbâlar hakkında kronolojik bilgi verilecek, reîsületibbâlık görevine gelebilmek için sahip olunması gereken özellikler ve reîsületibbâların görevleri tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylece, kaynakların verdiği imkânlar çerçevesinde bu müessesenin işleyişi ile ilgili bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Memlûkler, reîsületibbâ, tıp, Kalavun Hastanesi, Gayrimüslimler

Chief Physician Institution in the Bahri Mamluk Period (648-784/1250-1382)

The Mamluks (648-923/1250-1517), was being one of the most important nation in medieval period, they were proved their success not only in military field as well as in area of scholarship. The intensive reconstruction activities were contributed in great deal to development of the scholarship in the Mamluk period. In that age, Egypt and Syria were became pioneer of the center of culture and prosperity. Every one of these centers, there was great number of distinguished scholars were succeeding in their educations. During the Mamluk time despite the stagnation of the social science, there were important developments in the science of physic. There was evidence, some physics' that had great contribution to the science of physic, were not only concentrated on writing activities also concentrated on education of the science of physic. Mainly concentrates on chief physician institution, which was undertaken by physicians. First of all, concentrates on nature of the concept chief physician. Second of all, try to evaluate in general about advent of the chief physician institution and its development. Then, try to present some chronological information regarding advent of chief physician institution, necessary features for the chief physician profession and try to find out duty of the chief physician. Thus, in the framework of facilities, which was provided by the sources, try to provide some information regarding operation of this institution.

Keywords: Mamluks, chief physician, physic, Qalawun's Hospital, Non-Muslims

Atıf

M.Fatih Yalçın, Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületibbâlık, Marife, Kış 2015, 15/2, ss. 283-296.

* Bu makale, 23-27 Eylül 2014 tarihinde Van'da düzenlenen VI. Uluslararası İslâm Tıp Tarihi Cemiyeti Kongresi'nde sunulan basılmamış bildirinin yeniden düzenlenmiş ve genişletilmiş halidir.

Giriş

Dönemin tarihçilerinin Türk devleti olarak adlandırdıkları Memlûkler (648-923/1250-1517), iki buçuk asır boyunca Mısır, Şam ve Hicaz bölgelerinde hüküm sürmüşlerdir. Bu devlet, genellikle Bahrî (648-784/1250-1382) ve Burcî (784-923/1382-1517) Memlûkler şeklinde iki döneme ayrılır.¹ Bahrî Memlûkler dönemi adı verilen ilk dönem, başta idarî ve askerî yapı olmak üzere devlet teşkilâtlanmasının şekillendiği devreyi teşkil eder. Bunu takip eden ikinci dönemde, devletin kuruluşunda ortaya çıkan müesseselerdeki önemli değişimlere şahit olmak mümkündür.

Memlûkler, devletin idarî yapılanmasında Selçuklu'yu esas alan Eyyûbîler'den etkilenmişlerdir. Bununla birlikte onların Eyyûbîler'den devraldıkları yapıyı daha da geliştirdiklerini söylemek gerekir.² Memlûkler, kuruluş yıllarındaki önemli askerî başarılarını, devlet teşkilâtının oluşturulması ve geliştirilmesine de yansıtılmışlardır. Büyük ölçüde Eyyûbî mirası üzerine kurdukları devletlerinde kendilerine has bazı müesseseler de ihdas etmişlerdir.³ Bu anlamda Memlûkler, müesseseleşme bakımından Osmanlılar'dan sonra müstesna bir yere sahiptir.

İslâm dünyasında büyük kargaşaların yaşandığı bir dönemde ortaya çıkan Memlûkler, siyasî ve askerî başarıların yanı sıra ilmin gelişmesine de önemli katkılar sağlamışlardır. Özellikle İslâm dünyasına yönelen Moğol saldırısını durdurmaları ve sonrasında Haçlı seferleri karşısında elde ettikleri askerî başarılar onlara İslâm dünyasında haklı bir şöhret kazandırmıştır. Bu durum doğudan ve batıdan pek çok âlimin Mısır ve Şam'a rağbet etmesine neden olmuştur. Öte yandan Memlûk sultanlarının bu ilim adamlarını himaye etmeleri ve kurdukları müesseselerle onlara imkân tanınmaları, bu coğrafyada ilmî hareketin ilerlemesine büyük katkı sağlamıştır.⁴ Böylece Memlûk idaresi altında bulunan Mısır ve Şam, kısa sürede İslâm dünyasının en önemli kültür merkezleri haline gelmiştir.

Çeşitli sahalarda pek çok âlimin yetiştiği Memlûkler döneminde çok sayıda medrese inşa edilmiştir. Dinî ilimlerin yanı sıra müspet ilimlere de önem veren Memlûkler, sadece tıp öğretiminin yapıldığı ihtisas medreseleri ve çok sayıda hastane inşa etmişlerdir. Bunların çoğunu eğitim-öğretimin yanı sıra sağlık hizmetlerinin de birlikte yürütüldüğü kurumlar olarak anlamak gerekir. Bu sayede göz hastalıkları, dâhiliye, cerrâhiye ve ortopedi alanlarında önemli gelişmeler kaydedilmiştir.⁵ Memlûkler Devleti'nde bu kurumların idaresinden çalışma konusu edindiğimiz reîsületibbâlar sorumluydu. İslâm dünyasında Abbâsîler döneminden

¹ Bu iki dönemin isimlendirilmesi ile ilgili bk. Ayalon, "Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate", s. 3-53.

² Memlûkler'in devlet teşkilâtlanmasında Selçuklu ve Eyyûbî tesiri hakkında geniş bilgi için bk. Çetin, "Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri", s. 105-131.

³ Memlûkler dönemi devlet teşkilâtı ile ilgili genel bir bilgi için bk. Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, III, 496; IV, 16-38. Ayrıca bk. Ayaz, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı*, s. 24-38.

⁴ Yiğit, *Memlûkler*, s. 243-244; Tomar, "Kılıçtan Kaleme: Memlûkler ve Entelektüel Hayat", s. 249-255.

⁵ Yiğit, *Memlûkler*, s. 315.

itibaren mevcut olan bu kurumun başındaki reîsüleetibbâ, dönemin hekimleri arasından seçilmekteydi.

Bahrî Memlûkler döneminde reîsüleetibbâlık müessesesini ele alan bu çalışmada öncelikle söz konusu kavram üzerinde durulacaktır. Daha sonra İslâm dünyasında reîsüleetibbâlık müessesesinin ortaya çıkışı ve Memlûkler öncesi gelişimi ile ilgili genel bir değerlendirme yapılacaktır. Ardından Bahrî Memlûkler döneminde reîsüleetibbâlık müessesesinin ortaya çıkışı ve bu dönemde görev yapan reîsüleetibbâlar hakkında bilgi verilecektir. Son olarak reîsüleetibbâlık görevine gelebilmek için sahip olunması gereken şartlar, reîsüleetibbâların görev alanları ve görevlerinin sona ermesi hususları ele alınacaktır.

I-Reîsüleetibbâ Kavramı

Abbâsîler döneminden itibaren rastlanılan reîsüleetibbâ kavramına Memlûkler dönemi kroniklerinde, *riâsetüttib* ve *riâsetüleetibbâ* şeklinde de karşılaşmak mümkündür. Reîsüleetibbâ kavramı, reîs ve etibbâ kelimelerinden oluşan bir tamlamadır ve doktorların idarecisi anlamına gelmektedir.

Reîs, sözlük anlamı olarak bir kavmin, bir topluluğun önderi, lideri anlamında kullanılmaktadır.⁶ Kalkaşendî (ö. 821/1418), en yüksek rütbeyi ifade eden reîs unvanının çoğunlukla kâtipler ve ilmiye sınıfı mensupları arasındaki resmî statü ve kabiliyeti belirlemek için kullanıldığını bildirmektedir.⁷ Buna göre herhangi bir meslek grubunun başında bulunan veya bu meslek erbabı arasında kabiliyetiyle öne çıkan kişi reîs olarak nitelendirilir. Bununla birlikte bu kavramın farklı pozisyondaki idarecileri ifade etmek için kullanıldığını da belirtmek gerekir. Mesela Büveyhîler, Fâtımîler, Selçuklular ve Eyyübîler döneminde bazı şehirlerin idarecisine de reîs unvanı verilmekteydi.⁸ Yine Kârimî tüccarların⁹ başkanı olan ve onlar arasından seçilen nüfûz sahibi tacirler reîsüttüccâr olarak isimlendirilmekteydi. Reîsüttüccârın, siyasî otorite karşısında Kârimî tüccarları temsil ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰

Diğer taraftan Memlûkler döneminde bazı meslek gruplarında idareci konumunda bulunan kimselere reîs dışında unvanlar da verilmekteydi. Bu hususta Memlûk dönemlerinde hankâh, zâviye ve ribatların idaresinden sorumlu olan kişiye verilen bir unvan olan şeyhüşşüyûh örnek olarak verilebilir. Sultan tarafından atanan şeyhüşşüyûh, görev bölgesindeki hankâhların idarecisi olan şeyhlerle ve buralardaki sûfîlerle ilgilenir ve sûfî vakıflarının idaresinden ve buralara yapılacak atamalardan sorumlu olurdu.¹¹ Dolayısıyla şeyh kavramının da reîs anlamında kullanıldığını söylemek mümkündür.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XX, 1534; Firüzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhît*, II, 278.

⁷ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, VI, 14.

⁸ Sümer, "Reîs", *DİA*, XXXIV, ss. 543-544.

⁹ Memlûkler dönemi iktisat tarihi açısından oldukça önemli olan bir tüccar grubudur. Kârimîler hakkında bk. Çetin, "Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarları", s. 71-87.

¹⁰ İbn Hacer, *İnbâ*, I, 306; Sato, *Sugar in the Social Life of Medieval Islam*, s. 80; Çetin, "Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarları", s. 79.

¹¹ Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 193.

Reîsületıbbâ tamlamasının ikinci kelimesi olan *etıbbâ*, tabip kelimesinin çoğuludur. Memlûkler dönemi kaynaklarında, tıp ilmiyle meşgul olanlara daha çok tabip kelimesi kullanılmaktaydı. Bununla birlikte, tıbbın yanı sıra felsefe ile de meşgul olanlar hekim diye isimlendirilirdi. Fakat Memlûkler döneminde hekim tabirinin kullanımına nadiren rastlanılmaktadır.¹²

Memlûkler dönemi kroniklerinde reîsületıbbâ dışında sağlık hizmetleri ile ilgili meslek gruplarını ifade eden reîsülkehhâlîn (göz hekimlerinin başı) veya reîsülcerrâhiyyin (cerrâhların başı) unvanları kullanılmaktadır. Son iki unvan ile ilgili kaynaklarda çok sık atfın bulunmadığını, dolayısıyla bu iki unvanın nadiren kullanıldığını belirtmek gerekir. Bu unvanların reîsületıbbâ ile eşit statüde mi yoksa reîsületıbbânın altında bir statüye mi sahip olduğu kaynaklardaki bilgilerin azlığı dolayısıyla tam olarak anlaşılammaktadır. Bununla birlikte kendi branşlarındaki tabiplerin reîsi konumunda bulunan reîsülkehhâlîn ve reîsülcerrâhîn hastanenin tamamından sorumlu olan reîsületıbbâya bağlı çalıştıklarını düşünmek mümkündür. Nitekim ileride detaylıca ele alınacağı gibi Eyyübî döneminde reîsületıbbâlık görevine getirilen Bedreddin b. Kadı Ba'lebekkî'nin (ö. 650/1252) göz tabiplerine ve cerrâhlara da reîs olarak tayin edildiği ifade edilmektedir.¹³ Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus, eldeki veriler ışığında reîsületıbbânın hangi uzmanlık alanından seçildiğini belirleme imkânı olmamasıdır.

II-Memlûkler Öncesi Reîsületıbbâlığa Kısa Bir Bakış

Reîsületıbbâlık müessesesinin Abbâsîler döneminde var olduğu kesin olmakla birlikte ilk reîsületıbbânın ne zaman tayin edildiğini belirlemek oldukça zordur. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Abbâsîler döneminde reîsületıbbâ unvanıyla anılan ilk kişi Ebû Kureyş İsa'dır.¹⁴ Ebû Kureyş İsa'nın eczacı (saydeliyyen) olduğunu bildiren İbn Ebî Usaybia, onunla ilgili bazı anekdotlar aktarsa da ölüm tarihi ile ilgili kesin bir kayda işaret etmemektedir. Bununla birlikte, onun verdiği bilgilerden Ebû Kureyş İsa'nın Hârûnürreşîd (170-193/786-809) döneminde yaşadığını ve öldüğünü belirlemek mümkündür.¹⁵ Yine Hârûnürreşîd döneminde, tıp alanında şöhret sahibi bir aileye mensup olan Buhtîşû b. Curcîs'in (ö. 185/801) de bu unvanla anıldığı görülmektedir. Ebû Kureyş İsa ile aralarında rekabet olduğu anlaşılan Buhtîşû b. Curcîs, hastalanan Halife Hârûnürreşîd'i başarı ile tedavi etmiştir. Bunun üzerine halife kendisine ihsanda bulunmuş ve onu reîsületıbbâ olarak taltif etmiştir. Hatta bütün tabiplerin onu dinlemesini ve ona itaat etmelerini emretmiştir.¹⁶ Ancak bu bilgileri dikkate alan araştırmacılar, burada kullanılan unvanların resmî bir görevi ifade edip etmediği noktasında tereddüt

¹² Goitein, *A Mediterranean Society*, II, 246; Abouseif, "The Image of the Physician in Arab Biographies of the Post-Classical Age", s. 334, 341.

¹³ Şeşen, "Eyyübîler Devrinde Tıp Eğitimi", s. 240. Kırbıyık, "Ba'lebekkî", *DİA*, V, s. 11; Güner, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi*, ss. 751-755.

¹⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr*, IX, 187.

¹⁵ Bk. İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, ss. 215-218.

¹⁶ İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-hükemâ*, s. 101-102; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 186-187; Öztürk, *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, s. 183; Kaya, "Buhtîşû b. Curcîs", *DİA*, VI, s. 378.

etmişlerdir.¹⁷ Eldeki veriler, bu hususu aydınlatma konusunda yetersiz kalmaktadır.

Reîsüleetibbâlık müessesesinin gelişimi bakımından Abbâsî halifelerinden Muktedir-Billâh (296-320/908-932) dönemi ayrı bir önemdedir. Çünkü bu dönemde reîsüleetibbâlığın bir müessese olarak varlığını kesin olarak tespit etmek mümkündür. Bu dönemde, tıp başta olmak üzere muhtelif alanlardaki temayüzleri ile tanınan Harran merkezli İbn Kurre ailesinin bazı üyelerinin Bağdat'ta reîsüleetibbâ olarak görevlendirildikleri bilinmektedir. Muktedir-Billâh zamanında bu göreve getirilen Sinân b. Sâbit b. Kurre (ö. 331/943), Bağdat'taki bîmâristanların denetimi, Bağdat ve çevresine sağlık hizmeti götürülmesi, bu bölgede hizmet veren hekimlerin tıp alanındaki yeterliliklerinin tespiti ve başarısız olduğu belirlenenlerin meslekten ihraç etme gibi konulardan sorumlu kılınmıştı.¹⁸ Yine onun oğlu Sâbit (ö. 365/975-6), 313 (925) yılında halife Muktedir-Billâh tarafından reîsüleetibbâ olarak görevlendirildi. Ayrıca Sâbit'in Müttakî-Lillâh (329-333/940-944), Müstekfî-Billâh (333-334/944-946) ve Mutî'-Lillâh'ın (334-363/946-974) özel hekimliğini yaptığı da aktarılmaktadır.¹⁹

Büveyhî hükümdarı Adudüdevle (367-372/978-983) tarafından 981 yılında yüksek meblâğlar harcanarak Bağdat'ta yaptırılan ve önemini uzun yıllar koruyan Adudî bîmâristanı, reîsüleetibbâlık müessesesi bakımından önemlidir. Bu hastanenin doğrudan reîsüleetibbâyâ bağlandığı ve buranın idaresinin ona verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra reîsüleetibbânın görevlerine Abbâsî halifelerinin özel hekimliği, Bağdat ve civarındaki bütün tıp kurumlarının ve tıp faaliyetlerinin yönetimi de ilave edildi.²⁰ Selçuklular dönemine gelindiğinde reîsüleetibbâların Adudî bîmâristanında tıp eğitimi de vermeye başladıkları aktarılmaktadır.²¹

Memlûkler Devleti'nin kurulduğu Mısır coğrafyasında Tolunoğulları (254-292/868-905) döneminde bir hastanenin inşa edildiği kesin olarak bilinmektedir. Devletin kurucusu olan Ahmed b. Tolun (ö. 270/884), Mısır'da yoğun imar faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu imar faaliyetleri arasında onun tarafından yaptırılan İbn Tolun Hastanesi de bulunmaktadır.²² Tolunoğulları'nın hâkimiyeti altındaki Mısır'da sağlık hizmetlerinin yürütülmesi amacıyla hastane inşa edilse de bu dönemde reîsüleetibbâ atamasıyla ilgili kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bununla birlikte Tolunoğulları dönemine denk gelen yıllarda Abbâsî hâkimiyeti altındaki Bağdat'ta reîsüleetibbâlık müessesesinin bulunduğunu gözden uzak tutmamak gerekir.

Tolunoğulları dönemi için kesin bir şey söyleyemesek de reîsüleetibbâlık müessesesinin Mısır'daki kökeninin Fâtımîler dönemine kadar uzandığını söylemek mümkündür. Bu dönemin en meşhur reîsüleetibbâsı, aynı zamanda filozof

¹⁷ Akpınar, "Hekimbaşı", *DİA*, XVII, s. 160.

¹⁸ İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-Hükemâ*, s. 191; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 302; Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, s. 72; Kaya, "Sinân b. Sâbit", *DİA*, XXXVII, s. 239.

¹⁹ İbnü'l-Kıftî, *Târîhü'l-Hükemâ*, s. 110; Kaya, "Sâbit b. Sinân", *DİA*, XXXV, s. 356.

²⁰ Güner, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi*, s. 155-162.

²¹ Terzioğlu, "Bîmâristan", *DİA*, VI, s. 168.

²² Ayrıntılı bilgi için bk. Öztürk, *İslâm Dünyasında Kurulan Hastaneler*, s. 211-229.

olarak da bilinen Ali b. Rıdvân'dır (ö. 460/1068). O, Hâkim-Biemrillâh (386-411/996-1021), ez-Zâhir Li'zâzidîmillah (411-427/1021-1036) ve Müstansır-Billâh (427-487/1036-1094) dönemlerinde uzun yıllar reîsületıbbâlık görevinde bulunmuştur.²³

Eyyûbîler döneminde reîsületıbbâlık kurumunun hem Mısır'da hem de Şam'da mevcut olduğu görülmektedir. Bu dönemde tıp alanındaki bilgi ve tecrübesine güvenilen tabiplerin reîsületıbbâ olarak görevlendirildikleri, ayrıca bu tabiplerin tıp dersleri de verdikleri belirtilmektedir. Örneğin Dahvâr (ö. 628/1230), el-Melikü'l-Adil'in (596-615/1200-1218) güvenini kazanarak onun en yakın adamlarından biri olmayı başardı. Bunun neticesinde Sultan, onu 612 (1215) yılında Mısır ve Şam reîsületıbbâsı olarak atadı. el-Melikü'l-Muazzam zamanına (615-624/1218-1227) geldiğinde Dahvâr, Şam'daki Bimâristânü'l-Kebîr'de ders vermeye başladı.²⁴ Ayrıca onun yine el-Melikü'l-Muazzam dönemine denk gelen 621 (1224-1225) yılında Şam'da kendi adıyla anılan ed-Dahvâriyye tıp medresesini kurduğu bilinmektedir.²⁵ Eyyûbîler döneminde Mısır reîsületıbbâlığını üstlenen önde gelen hekimlerden bir diğeri Nefsüddin b. el-Zübeyr'dir (ö. 636/1238). Onun el-Melikü'l-Kâmil Muhammed (615-635/1218-138) döneminde bu göreve getirildiği ve göz hastalıkları ile cerrâhî alanında uzman olduğu ifade edilmektedir.²⁶ Bir başka örnek, el-Melikü'l-Cevâd Muzaferüddin Yunus 635 (1237) yılında Şam'a hakim olunca tıp alanında uzmanlığına güvendiği Bedreddin b. Kadı Ba'lebekkî'yi (ö. 650/1252) hizmetine almasıdır. Onu 637 (1239) yılında göz tabipleri ve cerrâhlar dahil bütün tabiplerin başına reîsületıbbâ olarak tayin etmiştir. Ayrıca o, reîsületıbbâlık görevi ile birlikte tıp eğitiminden de sorumlu kılınmıştır.²⁷

Memlûkler öncesinde Abbâsîler'den itibaren varlığı bilinen reîsületıbbâlık müessesesinin, bazı dönemlerde daha çok tıp alanında öne çıkan ailelerinin uhdesinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Memlûkler öncesinde reîsületıbbâlarla ilgili dikkat çeken bir başka husus, onların zaman içerisinde sağlık hizmetlerini yürütmenin yanı sıra tıp eğitiminden de sorumlu kişi haline gelmeleridir.

III-Bahrî Memlûkler Döneminde Reîsületıbbâlık

A) Bahrî Memlûkler Dönemi Reîsületıbbâları

Bahrî Memlûkler döneminin ilk yıllarına ait sadece tabiplerin ve reîsületıbbâların biyografilerinden bahseden müstakil tabakat kitabı bulmak mümkündür. Ancak ilerleyen yıllarda bu imkân bulunmamaktadır. Ayrıca Memlûkler Devleti'nin sonuna doğru reîsületıbbâlar hakkında kroniklerde ve tabakat kitaplarında hem sıklık hem de miktar bakımından bilgilerin iyice azaldığı

²³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 563-567; Kahya, "İbn Rıdvân, Ali", *DİA*, XX, s. 250.

²⁴ Kırbıyık, "Dahvâr", *DİA*, VIII, s. 419.

²⁵ bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 100-104.

²⁶ İsa, *Târihü'l-Bimâristânât*, s. 54.

²⁷ Şeşen, "Eyyûbîler Devrinde Tıp Eğitimi", s. 240. Kırbıyık, "Ba'lebekkî", *DİA*, V, s. 11; Güner, *Biyografilerle Adudî Hastanesi Tarihi*, s. 751-755.

görülmektedir. Bu durumu reîsüleetibbâlığın statüsünün gerileyişinin bir işareti olarak yorumlamak mümkündür.²⁸

Memlûkler devletinde başlangıçta Mısır ve Şam tek bir reîsüleetibbânın sorumluluğuna verilmişken, daha sonra Mısır için ayrı Şam için ayrı atamalar yapıldığı görülmektedir. Tespitimize göre ilk reîsüleetibbâ, Sultan Baybars döneminde (658-676/1260-1277) atanmıştır. O, Mısır ve Şam'ı tek bir reîsüleetibbânın sorumluluğuna vermiştir. Onun döneminde Alâmeddîn İbrahim b. Ebû Huleyka (ö. 708/1308-1309), hem Mısır'da hem de Şam'da reîsüleetibbâlık görevini yürütmüştür.²⁹ İbnü's-Sukâî'nin (ö. 726/1326) verdiği bilgiden Alâmeddîn İbrahim'in Şam'daki sağlık hizmetlerini nâibi vasıtasıyla yürüttüğü anlaşılmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre, hem fakih hem de tabip olarak bilinen Cemâleddîn Ahmed b. Abdullah b. Hüseyin (ö. 694/1295), reîsüleetibbâ Alâmeddîn İbrahim'in Şam'da nâibliğini yapmıştır.³⁰ Memlûkler döneminde Mısır ve Şam için iki ayrı reîsüleetibbâ tayin etmeye dair uygulamanın Sultan Nâsır Muhammed zamanında (709-741/1310-1341) başladığı görülmektedir.³¹ Bu yeni uygulamanın, Burcî Memlûkler döneminde de değişmeden devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim Memlûkler dönemi bürokrasisi ile ilgili ansiklopedik eser müellifi Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* isimli eserinde zaman dilimi belirtmeksizin Mısır için ayrı Şam için ayrı reîsüleetibbâ bulunduğunu kaydetmektedir.³² Muhtemelen Kalkaşendî, bu bilgiyi aktarırken kendi dönemindeki yani Burcî Memlûklerin ilk yıllarındaki uygulamadan bahsetmektedir.

Kaynaklar, Baybars'tan sonra tahta çıkan ve kısa süreli olarak tahta bulunan Bereke (676-678/1277-1279) ile Sulamış (678/1279) dönemlerindeki reîsüleetibbâlardan bahsetmemektedir. Ancak Sultan Kalavun döneminde (678-689/1279-1290) görev almış reîsüleetibbâlar ile ilgili bazı bilgiler bulmak mümkündür. Kalavun döneminde İbnü'n-Nefis (ö. 687/1288), Şerefüddin İbn Ebû'l-Havâfir (ö. 711/1312) ve saray tabibi Reşidüddin Ebû'l-Vahş b. Ebû Huleyka'nın (ö. 676/1277-78) üç oğlu Mühezzebüddin İbn Ebû Huleyka, Alâmeddîn İbrahim ve Muvaffakuddin Ahmed Ebû'l-Hayr olmak üzere toplam beş tabip, sırasıyla reîsüleetibbâlığı üstlenmiş ve Sultan Kalavun tarafından 683 (1284) yılında inşa ettirilen Kalavun Hastanesi³³ idareciliğini yürütmüşlerdir. Bunlardan ilki olan ünlü tabip İbnü'n-Nefis, yaklaşık 80 yaşında bu göreve getirilmiştir. Göreve getirilmesinden 3 yıl sonra 687 (1288) yılında vefat etmiştir.³⁴ İbnü'n-Nefis'in Şam'da öğrenim gördüğü ve daha sonra Mısır'a gelerek burada Sultan Baybars'ın

²⁸ Abouseif, *Fath Allah and Abu Zakariyya*, s. 19.

²⁹ Safedî, *A'yânü'l-asr*, I, 134; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, I, 75.

³⁰ İbnü's-Sukâî, *Tâli Kitâb*, s. 25.

³¹ Abouseif, *Fath Allâh*, s. 5.

³² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, IV, 194.

³³ 683 (1284) yılında Sultan Kalavun tarafından inşa ettirilmiş olan ve cami, medrese, türbe ile birlikte bir külliyein parçası olan bu hastanenin vakfiyesi günümüze ulaşmıştır. Hastane için bk. İsa, *Târîhü'l-bimâristânât*, s. 55-61; Northrup, "Qalawun's Patronage of the Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt", V, 119-140; Buharalı, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri", s. 32-36.

³⁴ İbnü's-Sukâî, *Tâli Kitâb*, s. 263; Northrup, "Qalawun's Patronage of the Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt", s. 130-131.

özel doktorluğuna getirildiği de bilinmektedir. Aynı zamanda Şâfiî fakihi olan İbnü'n-Nefs, Kahire'deki bazı medreselerde Şâfiî fikhına dair ders de vermiştir.³⁵ Eyyübî hanedanına hizmet eden çok sayıda tabip yetiştirmiş ünlü bir aileye mensup olan İbn Ebû'l-Havâfir, Kalavun döneminde reîsületıbbâ olan ikinci isimdir. Ayrıca o, hem Sultan Baybars'ın hem de Sultan Kalavun'un hekimliğini üstlenmiştir.³⁶ Yine Kalavun döneminde reîsületıbbâ olan İbn Ebû Huleyka kardeşler, Hıristiyan asıllıdırlar. Onlar, Eyyübîler ve Memlûkler döneminde tabip olarak hizmet eden, tıp alanında önemli bir aileye mensupturlar.³⁷ Zikredilen bu isimler, Sultan Kalavun'un çok yakınında bulunmuş ve bu yakınlık sayesinde Sultan da onları reîsületıbbâlığa atamıştır.³⁸ İbn Ebû Huleyka kardeşlerden üçü de aynı anda 684 (1284-85) yılında reîsületıbbâ görevini üstlenmişlerdir. Bunlardan Alâmeddîn İbrahim'in Sultan Baybars döneminde bu görevde bulunduğu dikkate alındığında onun ikinci kez bu göreve getirildiği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Furât'ın verdiği bilgilere göre, bu kardeşlerden Mühezzibüddîn ise bu üç reîsületıbbâ arasında rütbece en üstün olanıdır.³⁹ Ancak kaynaklarda rütbece üstün olana yeni bir unvan zikredilmemektedir. Bununla birlikte Kalavun, Mühezzibüddîn'i Kalavun Hastanesi'ne tıp müderrisi olarak da atamıştır.⁴⁰ Dolayısıyla Bahrî Memlûkler döneminde Kalavun ile birlikte reîsületıbbâların sağlık hizmetleri yanı sıra Kalavun Hastanesi'nde tıp eğitimiyle de meşgul oldukları anlaşılmaktadır.

Kalavun'dan sonra tahta geçen el-Melikü'l-Eşref Halil b. Kalavun döneminde (689-693/1290-1293) Yahudi asıllı olup İslâmiyeti seçen ve çok sayıda tabip yetiştiren İbnü'l-Mağribî ailesi mensubu Ahmed İbnü'l-Mağribî el-İşbîlî (ö. 718/1318), 690 (1291) yılında Mısır reîsületıbbâlığına getirilmiştir. O, felsefe başta olmak üzere pek çok ilimle meşgul olmuştur.⁴¹ Diğer oğulları ise Sultan Nâsır Muhammed'in tabipleri arasında yer almışlardır. Safedî (ö. 764/1363), Ahmed İbnü'l-Mağribî'nin 690 (1291) yılında Müslüman olduğu bilgisini vermektedir.⁴² Onun aynı yıl içerisinde reîsületıbbâ tayin edildiği dikkate alındığında ileride tekrar ele alınacağı gibi onun reîsületıbbâ tayin edilmesi İslâmiyeti kabulünden sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

Kaynaklar, el-Melikü'l-Eşref Halil'den sonra Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü dönemine kadar (709-741/1310-1341) herhangi bir reîsületıbbâdan bahsetmemektedirler. Bu durum, el-Melikü'l-Eşref döneminde tayin edilen Ahmed İbnü'l-Mağribî'nin ölümüne kadar veya bundan kısa bir süre öncesine kadar reîsületıbbâlık görevini sürdürdüğünü düşündürmektedir. Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü döneminde, ne zaman bu göreve getirildiği bilinmemekle birlikte, reîsületıbbâ Ahmed İbnü'l-Mağribî'nin oğlu Cemâleddin İbrahim (ö.

³⁵ Kahya, "İbnü'n-Nefs", *DİA*, XXI, s. 174.

³⁶ İbn Ebî Usaybia, *Uyûnu'l-enbâ*, s. 590-599.

³⁷ Safedî, *A'yânü'l-asr*, I, 134; İbn Hacer, *Dürrer*, I, 84-85.

³⁸ Makrîzî, *Kitâbü's-süluk*, I/3, 729.

³⁹ İbnü'l-Furât, *Târîh*, VIII, 24.

⁴⁰ İbnü'l-Furât, *Târîh*, VIII, 24.

⁴¹ İsa, *Mu'cemü'l-etıbbâ*, s. 125.

⁴² Safedî, *A'yânü'l-asr*, I, 442.

756/1355) Mısır reîsüleetibbâlığını üstlenmiştir.⁴³ Her ne kadar onun atanma tarihi zikredilmese de Safedî'nin aktardığı bilgilerden onun Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü kez tahta çıktığı 709 (1310) yılında veya bunun sonrasında bu göreve getirildiği anlaşılmaktadır.⁴⁴ Cemâleddin İbrahim'in sultanla arasının çok iyi olduğu ifade edilmektedir. Nitekim Sultan ona ülkenin, kadıların ve muhtesibin durumu ile ilgili görüşlerini sormaktadır.⁴⁵ Sultanın ona verdiği bu değerden onun uzun yıllar reîsüleetibbâlık yaptığı düşünülebilir. Zira kaynaklarda bunun aksini düşündürecek herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yine bu dönemde es-Salâh b. el-Burhân, Cemâleddin İbrahim ile eş zamanlı olarak reîsüleetibbâlık görevini yürütmüştür.⁴⁶ Tıpkı Sultan Kalavun döneminde olduğu gibi Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü döneminde de aynı anda birden fazla reîsüleetibbâ ataması yapılmıştır.

Kaynaklarda Şam'da görev yapan reîsüleetibbâların isimleri çoğu zaman zikredilmez. Bununla birlikte, Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü döneminde Şam reîsüleetibbâlığı görevinde bulunan bazı isimleri tespit etmek mümkündür. Nitekim bu dönemde Şam'da reîsüleetibbâlık görevine getirilmiş Süleyman b. Davud b. Süleyman (ö. 732/1332), Hıristiyan iken Müslüman olmuştur. Onun bu göreve atama tarihi bilinmemekle birlikte Sultan Nâsır Muhammed'in üçüncü döneminin ilk yıllarına denk gelen 717 (1318) yılına kadar görevini sürdürdüğü ve tıpla birlikte hadis ilmiyle de ilgilendiği aktarılmaktadır.⁴⁷ İbn Kesîr (ö. 774/1373), onun aynı zamanda Şam'da müderrislik yaptığını da belirtmektedir.⁴⁸ Nuaymî (ö. 927/1521), Şam'daki tıp medreselerinden ed-Dahvâriyye Tıp Medresesi⁴⁹ müderrisliği ile birlikte reîsüleetibbâlık görevini üstlendiğini, Şam nâibi Tenkiz (ö. 741/1340)⁵⁰ tarafından bu görevlerinden azledildiğini ifade etmektedir.⁵¹ Tenkiz, onun yerine reîsüleetibbâlık makamına Cemâleddin Muhammed b. Cemâleddin Ahmed'i getirmiştir. Onu aynı zamanda ed-Dahvâriyye Tıp Medresesi müderrisliğine de tayin etmiştir.⁵² Buna göre Şam nâibi Tenkiz, reîsüleetibbâların sağlık hizmetlerinin yürütülmesi görevi yanında tıp eğitimiyle de ilgilenmelerine büyük önem vermiştir.

Bahrî Memlûkler döneminde tespit edebildiğimiz son Mısır reîsüleetibbâsı, İbnü'l-Mağribî ailesi mensubu Selâhaddîn Yusuf b. Abdullah'tır (ö. 776/1374).⁵³ Fakat onun ne zaman bu göreve getirildiği bilinmediği gibi hangi sultan ya da sultanlar döneminde bu görevi yürüttüğü de belli değildir. Bununla birlikte bu son

⁴³ Safedî, *A'yânü'l-asr*, I, 54-56.

⁴⁴ Safedî, *el-Vâfi*, V, 207-208.

⁴⁵ İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-sâfi*, I, 35.

⁴⁶ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesalikü'l-ıbsâr*, IX, 506-07.

⁴⁷ İbn Hacer, *Dürer*, II, 291; İsa, *Mu'cemü'l-etibbâ*, s. 207-210.

⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 350.

⁴⁹ Eyyübî Sultanı el-Muazzam döneminde Şam'da inşa edilen ve tıp ilmine tahsis edilen ed-Dahvâriyye Medresesi için bk. Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 100-104.

⁵⁰ Şam nâibinin hayatı için bk. Akkuş Yiğit, "Emir ve Devlet: Dımaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı", s. 127-144.

⁵¹ Nuaymî, *ed-Dâris*, II, 104.

⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVIII, 167.

⁵³ İbn Hacer, *İnbâü'l-gumr*, IV, 101.

bilgiden hareketle el-Melikü'l-Eşref Halil zamanından Bahrî Memlûkler'in sonuna kadar reîsületıbbâlık görevinin çoğu zaman İbnü'l-Mağribî ailesine mensup tabiplere verildiğini söylemek mümkündür.

B) Atamaları, Görevleri ve Görevlerinin Sona Ermesi

Menşur adı verilen görevlendirme yazısı ile atanan⁵⁴ reîsületıbbâlar, Memlûk kaynaklarının verdiği bilgilere göre sultan ya da nâibi tarafından tabipler arasından seçilip tayin edilir, görevine mukabil maaş alır ve ayrıca sarayda sultanın hizmetinde bulunurlardı.⁵⁵

Bir hekimin reîsületıbbâ tayin edilebilmesi ve saray tabibi olabilmesi esas itibarıyla onun bilgi birikimine ve yeteneğine bağlıydı. Bununla birlikte sultana bağlılık ve yakınlık bu göreve tayin konusunda belirleyici olabilmekteydi. Nitekim Sultan Nâsır Muhammed'in tıp alanında önde gelen bir aileye mensup Cemâleddin İbrahim el-Mağribî'yi reîsületıbbâ olarak tayin etmesinde onun sahasındaki uzmanlığından daha çok sultana olan bağlılığının ve yakınlığının etkili olduğu kaydedilmektedir.⁵⁶ Ayrıca Safedî, bazı emirlerin bütün çabalarına rağmen onun sultanın nazarındaki prestijini kimsenin yakalayamadığını belirtmektedir.⁵⁷

Bahrî Memlûkler döneminde aynı zamanda birden fazla reîsületıbbâ tayin edilebildiği görülmektedir. Nitekim Sultan Kalavun döneminde İbn Ebû Huleyka kardeşler, üçü aynı anda 684 (1284-85) yılında reîsületıbbâ görevini üstlenmişlerdir.⁵⁸ Bu hususta bir başka örnek Sultan Nâsır Muhammed dönemine aittir. Bu dönemde Cemâleddin İbrahim el-Mağribî ile es-Salâh b. el-Burhân eş zamanlı olarak reîsületıbbâlık görevini yürütmüşlerdir. Burada sultanların reîsületıbbâlık görevine aynı anda birden fazla atama yapmasının altında neler olduğu sorusu akla gelebilmektedir. Bu hususa bazı kaynaklarda yer alan bilgiler ışığında açıklık kazandırmak mümkündür. Memlûkler dönemi önemli tarihçi ve bürokratlarından İbn Fazlullah el-Ömerî (ö. 749/1349), tanık olduğu önemli bir anekdot aktarmaktadır. Cemâleddin İbrahim el-Mağribî ile eş zamanlı reîsületıbbâlık görevini yürüten ünlü tabip es-Salâh b. el-Burhân'dan bahsetmektedir. Buna göre reîsületıbbâ olarak tayin edilen es-Salâh, İbn Fazlullah el-Ömerî'ye gider ve ondan reîsületıbbâlık görevinden affedilmesi için aracılık etmesini ister. Bunun üzerine Ömerî, Sultan Nâsır Muhammed'in huzuruna çıkar ve durumu anlatır. Ancak Sultan, Ömerî'nin isteğini reddeder ve Cemâleddin İbrahim'in kendisine sadakati, es-Salâh'ın ise hekimlikteki başarısı dolayısıyla reîsületıbbâlık görevine getirildiğini ifade eder.⁵⁹ Cemâleddin İbrahim'in bu göreve sultana sadakatinden dolayı getirildiğini gösteren bir başak kayıt da Safedî'nin eserinde yer almaktadır. Ona göre, İbrahim'in reîsületıbbâ olması onun yetenekleri

⁵⁴ Menşur için bk. Özaydın, "Menşur", *DİA*, XXIX, ss. 148-149. 709 (1309) yılında Sultan Baybars el-Çaşnigir tarafından reîsületıbbâlığa atanan Şihâbüddin Ahmed b. Yusuf b. Hilâl es-Safedî'nin (ö. 738/1338) görevlendirme yazısı için bk. Kalkaşendî, *Subh'l-a'sâ*, XI, 380.

⁵⁵ Makrîzî, *Kitâbü's-süluk*, I/3, 729.

⁵⁶ Safedî, *el-Vâfi*, V, 207-208.

⁵⁷ Safedî, *A'yânü'l-asr*, I, 54-55.

⁵⁸ İbnü'l-Furât, *Târih*, VIII, 24.

⁵⁹ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, IX, 506-507.

ya da tıp alanındaki şanı ile ilgili olmayıp, Nasır Muhammed'in yaşadığı zorluklarda onu yalnız bırakmaması ve 708 (1308) yılında Kerek'e sürüldüğünde Cemâleddin İbrahim'in ona refakat etmesi sebebiyledir. Nasır, tahta tekrar çıkınca onun sadakatini bu şekilde ödüllendirmiştir.⁶⁰

Sultan Kalavun dönemiyle birlikte reîsületıbbâ olabilmek için yeni bir şartın yürürlüğe girdiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde yapılan düzenlemelerle, hastanelerde gayrimüslim tabiplerin istihdam edilmesinin ve onların sağlık hizmetleriyle ilgili üst düzey görevlere getirilmesinin yasaklandığı görülmektedir. Nitekim Sultan Kalavun tarafından Kahire'de inşa ettirilen hastanenin vakfiyesinde yer alan şartlarda bu husus açık bir şekilde dile getirilmektedir. Bu vakfiyeye göre, hastanede Hıristiyan veya Yahudi bir tabibin çalışmasına ya da gayrimüslim birinin tedavi edilmesine izin verilmemektedir.⁶¹ Vakıf şartlarının uygulanmasında oldukça titiz davranılması ve vakıf şartlarının delinemeyeceğinin anlaşılması üzerine ihtida eden çok sayıda tabip olduğunu söylemek mümkündür. Hatta yukarıda kronolojik anlatımda verdiğimiz örneklerden hareketle bu dönemde reîsületıbbâ tayin edilebilmek için de Müslüman olmanın şart koşulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim önceden geçtiği gibi Sultan Kalavun döneminde reîsületıbbâ olarak atananların Müslüman olmalarıyla tayin tarihleri aynı yıla tesadüf etmektedir. İbn Ebû Huleyka kardeşlerden önce ikisi İslâm dinini seçmişlerdir. Diğer kardeş, bir süre tereddüt etmiş ve resmî görevlerini kaybetmiştir. Fakat daha sonra İslâm'ı seçmiş ve diğer kardeşleri gibi resiuletıbbâlık makamına getirilmiştir.⁶² Söz konusu şartın Kalavun döneminden sonra da devam ettiği görülmektedir. Nitekim bahsi geçen gayrimüslim asıllı İbnü'l-Mağribî ailesi mensuplarından reîsületıbbâ olanlar da İslâmiyet'i kabul ettikten sonra reîsületıbbâlık görevine getirilmişlerdir.

Sultan Kalavun döneminde gayrimüslim tabipler için getirilen yeni düzenlemeler, bundan sonra onların reîsületıbbâlık makamına gelmelerini engellenmiştir. Ancak Memlûkler döneminde hekimlik mesleğinin gayrimüslimlerin elinden tamamen alınmadığı görüşü de bulunmaktadır.⁶³ Bu görüşü, hayatı hakkında fazla bilgi bulunmayan VIII./XIV. yüzyıl müelliflerinden Mısırlı İbnü'l-Uhuvve'nin (ö. 729/1329), verdiği bilgiler de destekler. Müslümanların tıp ilmiyle meşgul olmadıklarını belirten İbnü'l-Uhuvve, bu hususta Müslümanları eleştirmekte ve onların bu ilgisizliği dolayısıyla şehirde tıp hizmetlerinin gayrimüslimler tarafından yürütüldüğünü üzüntüyle belirtmektedir.⁶⁴

Tıp mesleğinin rütbece en üst kademesinde yer alan reîsületıbbâların görevleri arasında tabipleri sınava tâbi tutmak, bu sınavda başarılı olanlara icazetlerini vermek, hastanelerdeki tabiplerin çalışmalarını kontrol etmek ve

⁶⁰ Safedî, *el-Vâfi*, V, 207-208.

⁶¹ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih*, I, 357-67.

⁶² Makrîzî, *Kitâbü'l-mukaffa'l-kebîr*, III, s.14; Abouseif, *Faḥ Allâh*, s. 12-13.

⁶³ Abouseif, *Faḥ Allâh*, s. 17.

⁶⁴ İbnü'l-Uhuvve, *Meâlimü'l-kurbe fi ahkâmi'l-hisbe*, s. 254; Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, s. 445.

ehliyetsiz kişilerin meslekten ihracında muhtesible⁶⁵ birlikte çalışmak yer alırdı. Yani kısacası, ehil kişileri bu meslekte görevlendirmek ve onları görev süresince denetlemek reîsületıbbâların en önemli sorumluluklarından biriydi.⁶⁶

Reîsületıbbâların bu genel görevleri yanı sıra başka görevlerinin olduğu da anlaşılmaktadır. Bu hususta, Kalavun Hastanesi'nin vakfiyesinde çok net bilgilere ulaşmak mümkündür. Burada yer alan şartlardan biri reîsületıbbânın hastanenin sağlık işlerini kontrol etmesi ile her hafta düzenli bir şekilde tıp dersi vermesidir. Vakfiyeye göre reîsületıbbâ, bu görevlerinin karşılığında maaşı dışında ayrıca vakıf gelirlerinden ücret alırdı.⁶⁷ XIV. yüzyılın başında Kalavun Hastanesi nâzırlığını⁶⁸ yürüten tarihçi Nüveyrî, reîsületıbbânın, kendi zamanında da Kalavun Hastanesi'nde tıp dersi verdiğini ve öğrencilerin reîsületıbbânın bilgi ve tecrübelerinden istifade ettiğini bildirmektedir.⁶⁹ Bu görevlerden başka daha önceden geçtiği gibi onların bazılarının saray tabibi olarak görev yaptığı da bilinmektedir.

Kaynaklarda reîsületıbbâların görevlerinin sona ermesine dair net bilgiler mevcut değildir. Bununla birlikte onların görevlerinin sultan tarafından azledilmeleri, bizzat kendilerinin istifa etmeleri veya ölmeleri halinde sona erdiği düşünülmektedir. Azil ve istifa sebepleri merakımızı celbetmesine rağmen doğrudan herhangi bir bilgiye ulaşamamaktadır. Onların atamalarını ele alırken, bir tabibin bir sultanla arasındaki ilişkiden dolayı reîsületıbbâlığa getirildiğinden bahsedilmişti. Bu bilgiden hareket ederek bir reîsületıbbânın azledilmesinde veya istifasında bunun tersine durumun veya taht değişikliği sonrasında yeni sultanın mevcut reîsületıbbâ ile çalışmak istememesinin etkili olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Abbâsî halifesi Hârûnürreşîd döneminden itibaren reîsületıbbâ kavramına rastlanılmaktadır. Halife Muktedir-Billâh dönemi ile birlikte reîsületıbbâlığın kurumsal bir yapıya büründüğü kesindir. Büveyhî hükümdarı Adudüdevle tarafından Bağdat'ta yaptırılan Aduđ Hastanesi, bu müessesenin gelişimine önemli katkı sağlamıştır. Bahrî Memlûkler, reîsületıbbâlık müessesesini Fâtımî ve Eyyûbîler'den miras almıştır.

Bahrî Memlûkler döneminde ilk reîsületıbbâ ataması Sultan Baybars döneminde yapılmıştır. Bu dönemde Mısır ve Şam, tek bir reîsületıbbânın idaresine verilmiştir. Şam'daki sağlık hizmetleri onun nâibi vasıtasıyla yürütülmüştür. Sultan Nâsır Muhammed ile birlikte Mısır ve Şam için ayrı ayrı reîsületıbbâlar atanmıştır. Kalavun, gayrimüslim tabipleri reîsületıbbâ olarak tayin etmeyerek yeni bir uygulama başlatmıştır. Ayrıca o, reîsületıbbâların hastanede müderris olarak görev

⁶⁵ Kamu düzenini korumakla görevli olan muhtesib için bk. Kallek, "Hisbe", *DİA*, XVIII, ss. 133-143.

⁶⁶ Kalkaşendî, *Subh'l-a'sâ*, V, 467; Akpınar, "Hekimbaşı", *DİA*, XVII, s. 161.

⁶⁷ İbn Habîb, *Tezkiretü'n-nebih* I, 357-67.

⁶⁸ Yönetici olarak atandıkları kurumun idarî ve malî işleriyle ilgilenen nâzırlar, Memlûkler döneminde çok yaygınlaşmıştır. Bk. Tomar, "Nâzır", *DİA*, XXII, s. 449.

⁶⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXXI, s. 108.

yapmalarını da sağlamıştır. Bu dönemde aynı anda birkaç reîsüleetibbâ ataması da yapılmıştır. Bu atamalarda liyâkât ve sultana yakınlık belirleyici rol oynamaktadır.

Bahrî Memlûkler döneminde reîsüleetibbâlar, sultan veya nâibi tarafından atanırdı. Şam'daki reîsüleetibbâların ataması, zaman zaman doğrudan Şam nâibi tarafından yapılabilmekteydi.

Reîsüleetibbâların en başta gelen görevleri sağlık hizmetlerinin doğru bir şekilde yürütülmesiydi. Sınavla tabipleri belirlemek ve denetimlerini yapmak bizzat sorumlu oldukları hususlardı. Kalavun Hastanesi'ndeki tıp eğiminden de onlar mesuldü.

Reîsüleetibbâların görevlerinin sonlandırılmasının sultan tarafından azledilmeleri, istifa etmeleri veya ölmeleri ile olduğu muhtemel gözükmektedir. İbn Ebû Huleyka ve İbnü'l-Mağribî ailelerinde olduğu gibi Bahrî Memlûkler döneminde tıp sahasında önde gelen ve çok sayıda tabip yetiştiren önemli aileler, gayrimüslim asıllıydı. Bu ailelerden İslâm'ı seçen tabipler, reîsüleetibbâlık görevine getirilmiş ve bazıları bu görevde uzun süre bulunmuşlardır. Bu dönemde görev yapan reîsüleetibbâlarla ilgili bilgilerin azlığı bu müessesenin yapısını tam olarak ortaya koymayı da zorlaştırmaktadır.

Kaynakça

- Akpınar, Cemil, "Hekimbaşı", *DİA*, XVII (İstanbul 1998), s. 160-161.
- Ayalon, David, "Bahrî Mamlûks, Burjî Mamlûks-Inadequate Names for the Two Reigns of the Mamlûk Sultanate", *Târîh*, I (Philadelphia: Annenberg Research Institute 1990), s. 3-53.
- Ayaz, Fatih Yahya, *Türk Memlûkler Döneminde Saray Ağalığı: Üstâdârlık (1250-1382)*, İstanbul: İFAV Yayınları, 2008.
- Behrens-Abouseif, Doris, "The Image of the Physician in Arab Biographies of the Post-Classical Age", *Der Islam*, LXVI (1989), s. 331-343.
- , *Fath Allah and Abu Zakariyya. Physicians under the Mamluks*, Kahire: Institut Français d'Archeologie Orientale, 1987.
- Buharalı, Eşref, "Üç Türk Hükümdarının Yaptırdığı Üç Sağlık Kurumu: Tolunoğulları, Zengiler ve Memlûklerde Sağlık Hizmetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV/40 (Ankara 2006), s. 29-39.
- Çetin, Altan, "Memlûkler Döneminde Kârimî Tüccarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXII/35 (Ankara 2004), s. 71-87.
- , "Selçuklu Teşkilâtı'nın Memlûklere Tesiri", *Belleken*, LXVIII/251 (Ankara 2004), s. 105-131.
- Firüzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed (ö. 817/1415), *Kâmûsü'l-Muhit*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2008.
- Goitein, S. D., *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of The Arab World as Portrayed in The Documents of The Cairo Geniza*, II, Berkeley: University of California, 1971.
- Güner, Ahmet, *Biyografilerle Adudi Hastanesi Tarihi: İslâm Tıbbı ve Hastaneleri Tarihine Bir Katkı*, İzmir 2005.
- İbn Ebî Usaybia, Muvaffakuddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım (ö. 668/1269), *Uyûnü'l-embâ fî tabakâti'l-etibbâ* (nşr. Nizâr Rıza), Beyrut: Dârü'l-Mektebeti'l-Hayat, t.y.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbeddin Ahmed b. Yahya (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-ehsâr fî memâliki'l-emsâr: terâcimü'l-hükemâ ve'l-felâsife* (nşr. Bessâm Muhammed Barud), IX, Abudabi:el-Mecmaü's-Sekâfî 2003.
- İbn Habîb, Bedreddîn Hasan b. Ömer (ö. 779/1377), *Tezkiretün-nebih fî eyyâmî'l-Mansûr ve benih* (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-III, Kahire: Dârü'l-Kütüb, 1976-1986.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbeddin Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, I-IV, Beyrut 1993.
- , *İnbâü'l-gumr bi-enbâi'l-umr* (nşr. Hasan Habeşi), I-IV, Kahire: Lecnetu lhyait-Türasi'l-İslâmi 1998.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), I-XXI, Cize: Hicr li't-Tibaa ve'n-Neşr 1998.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed (ö. 711-1311), *Lisânü'l-Arab*, Kahire: Dârü'l-Meârif, I-LV, t.y.

- İbn Tağrıberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâleddîn Yusuf (ö. 874/1470), *el-Menhelü's-sâfî ve'l-mustevfî ba'de'l-vâfî* (nşr. Muhammed Muhammed Emin), I-VIII, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb 1984.
- İbnü'l-Furât, Nâsirüddîn Muhammed b. Abdürrahim b. Alî (ö. 807/1405), *Târîhu İbni'l-Furat* (nşr. Necla İzzeddin, Kostantin Züreyk), VIII, Basra: Matbaatu Haddâd 1967.
- İbnü'l-Kiftî, Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm (ö. 646/1248), *Târîhü'l-hükemâ* (nşr. Julius Lippert), Leipzig 1903.
- İbnü'l-Uhuvve, Ziyâüddîn Muhammed b. Muhammed b. Ahmed (ö. 729/1329), *Meâlimü'l-kurbe fî ahkâmî'l-hisbe*, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1976.
- İbnü's-Sukâî, Fazlullah b. Ebi'l-Fahr (ö. 726/1326), *Tâlî Kitâbi Vefeyâtü'l-a'yân* (nşr. Jacqueline Sublet), Dimaşk 1974.
- İsa, Ahmed, *Mucemü'l-etibbâ*, Mısır 1942.
- , *Târîhü'l-bîmâristânât fî'l-İslâm*, Kahire 2011.
- Kahya, Esin, "İbn Rıdvân, Alî", *DİA*, XX (İstanbul 1999), s. 250-252.
- , "İbnü'n-Nefs", *DİA*, XXI (İstanbul 2000), s. 173-176.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Alî (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'sâ fî sinâti'l-inşâ* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), I-XV, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1987.
- Kallek, Cengiz, "Hisbe", *DİA*, XVIII (İstanbul 1998), s. 133-143.
- Kaya, Mahmut, "Buhtîşü b. Curcis", *DİA*, VI (İstanbul 1992), s. 378.
- , "Sâbit b. Sinân", *DİA*, XXXV (İstanbul 2008), s. 356.
- , "Sinân b. Sâbit", *DİA*, XXXVII (İstanbul 2009), s. 239-240.
- Kırbıyık, Kasım, "Ba'lebekkî", *DİA*, V (İstanbul 1992), s.11
- , "Dahvâr", *DİA*, VIII (İstanbul 1993), s. 419-420
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî (ö. 845/1442), *Kitâbü'l-mukaffa'l-kebir* (nşr. Muhammed Ya'lâvî), I-VIII, Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî 1991.
- , *Kitâbü's-sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk* (nşr. Muhammed Mustafa Ziyade), 1/3, Kahire: Lecnetü't-Telif ve't-Terceme, 1970.
- Northrup, Linda, "Qalawun's Patronage of the Medical Sciences in Thirteenth-Century Egypt", *Mamluk Studies Review*, V (Chicago 2001), s. 119-140.
- Nuaymî, Abdülkadir b. Muhammed b. Ömer (ö. 927/1521), *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris* (nşr. İbrahim Şemseddin), I-II, Beyrut 1990.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî funûni'l-edeb* (nşr. el-Baz el-Arini, Abdülazîz Ehvânî), XXXI, Kahire: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1992.
- Özaydın, Abdülkerim, "Menşur", *DİA*, XXIX (İstanbul 2004), s. 148-149.
- Öztürk, Levent, *İslâm Toplumunda Hristiyanlar: Asr-ı Saadet'ten Haçlı Seferlerine Kadar*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1998.
- , *On İkinci Yüzyıla Kadar İslâm Dünyasında Hastaneler*, İstanbul 2007.
- Safedî, Selahaddîn Halîl b. Aybeg (ö. 764/1363), *A'yânü'l-asr ve a'vânü'n-nasr* (nşr. Ali Ebû Zeyd, v.dğr.), I-VI, Dimaşk:Dârü'l-Fıkr,1998.
- , *el-Vâfî bi'l-vefeyât* (nşr. Sven Dederling), I-XXX, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1962-2004.
- Sato, Tsugitaka, *Sugar in the Social Life of Medieval Islam*, Leiden 2014.
- Şeşen, Ramazan, "Eyyübîler Devrinde Tıp Eğitimi", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IX (İstanbul 1995), s. 221-242.
- Terzioğlu, Arslan, "Bîmâristan", *DİA*, VI (İstanbul 1992), s. 163-178.
- Tomar, Cengiz, "Kılıçtan Kaleme: Memlûkler ve Entelektüel Hayat", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, XII (İstanbul 2002), s. 249-255.
- , "Nâzır", *DİA*, XXII (İstanbul 2006), s. 449.
- Yiğit, Fatma Akkuş, "Emir ve Devlet: Dimaşk Nâibi Emir Tengiz'in Hayatı", *Gazi Türkiyat*, XIV (Ankara 2014), s. 127-144.
- Yiğit, İsmail, *Siyâsî-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Târîhi: Memlûkler*, VII, İstanbul 1991.